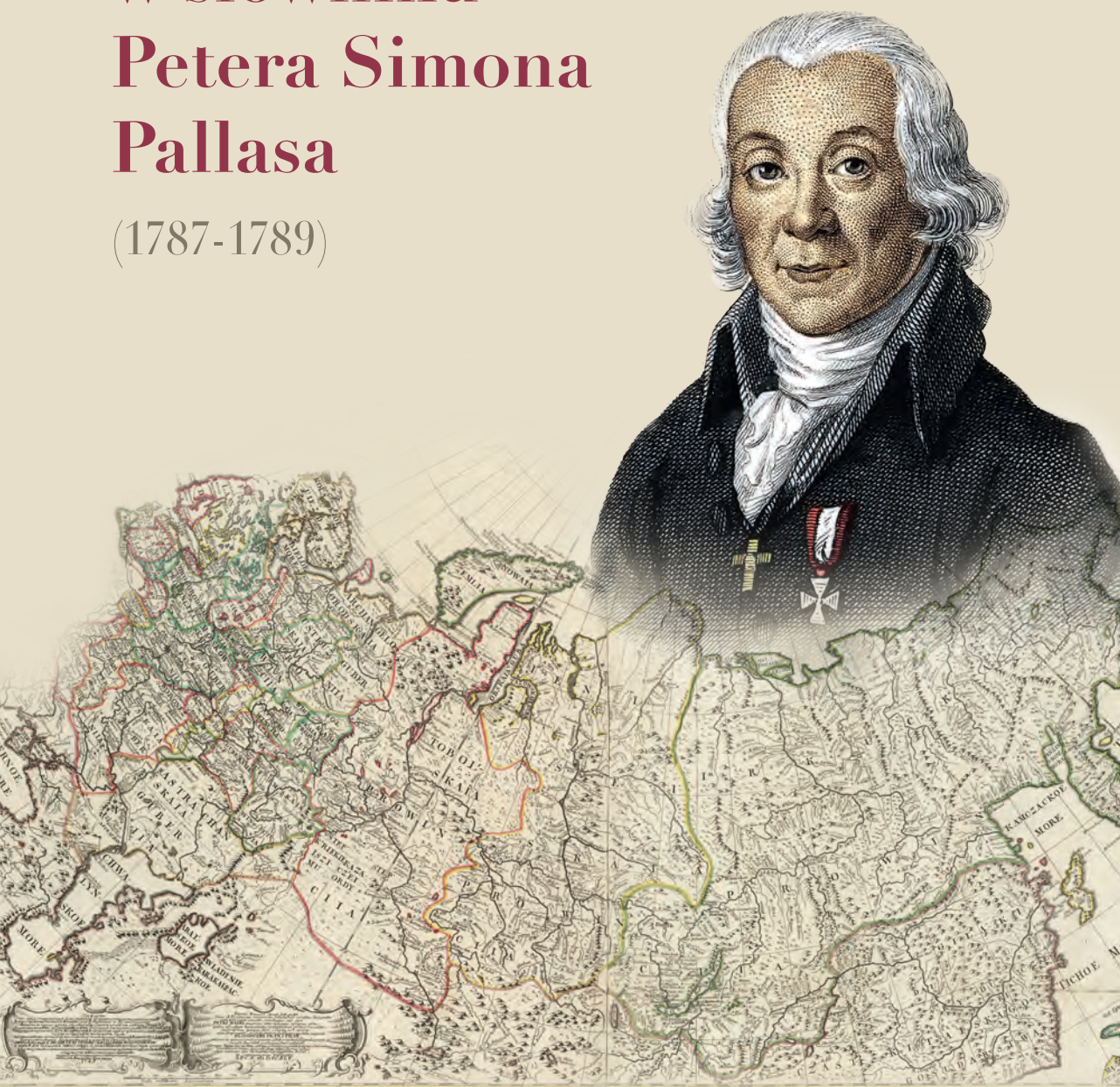

Izabela Kozera-Sławomirska

Kipczacki materiał leksykalny w słowniku Petera Simona Pallasa

(1787-1789)

**KIPCZACKI
MATERIAŁ LEKSYKALNY
W SŁOWNIKU
PETERA SIMONA PALLASA
(1787–1789)**

Izabela Kozera-Sławomirska

**KIPCZACKI
MATERIAŁ LEKSYKALNY
W SŁOWNIKU
PETERA SIMONA PALLASA
(1787–1789)**

Kraków 2022

Izabela Kozera-Sławomirska
Uniwersytet Jagielloński
 <https://orcid.org/0000-0001-6852-4132>
✉ izabela.kozera@uj.edu.pl

© Copyright by Izabela Kozera-Sławomirska, 2022

Recenzent
dr Anna Sulimowicz-Keruth

Opracowanie redakcyjne
Hanna Antos

Łamanie
Lesław Sławiński

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

ISBN (druk) 978-83-8138-698-2
ISBN (PDF) 978-83-8138-699-9
<https://doi.org/10.12797/9788381386999>

Okładkę opracowano z wykorzystaniem grafik: *Peter Simon Pallas* autorstwa A. Tardieu (1788–1841), dostępnej w serwisie wellcomecollection.com, oraz *Mappa Generalis Totius Imperii Russici* autorstwa Josepha Nicolasa de L'Isle (1745), dostępnej w serwisie David Rumsey Map Collection

Publikacja dofinansowana ze środków Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
--------------------	---

Rozdział I

Słownik P.S. Pallasa <i>Сравнительные словари всех языков и наречий</i> (1787–1789)	15
1.1. Okoliczności powstania słownika wszystkich języków świata	15
1.2. Źródła materiału faktograficznego słownika <i>Сравнительные словари всех языков и наречий</i> (1787–1789)	18
1.3. Struktura słownika	20
1.4. Klasyfikacja semantyczna leksyki	27
1.5. Krytyka podejścia leksykograficznego	32

Rozdział II

Turkijski zasób leksykalny w słowniku P.S. Pallasa	35
2.1. Słownik P.S. Pallasa na tle tradycji leksykograficznej XV–XVIII w.	35
2.2. Materiał języków turkijskich odnotowany w słowniku P.S. Pallasa	38
2.3. Materiał języków turkijskich w słowniku P.S. Pallasa na tle późniejszych ujęć klasyfikacyjnych	42

Rozdział III

Narody turkijskie na terytorium Rosji	47
3.1. Tatarzy	48
3.2. Chakasi	51
3.3. Szorowie	52
3.4. Baszkirzy	53

3.5. Nogajowie	54
3.6. Tofalarzy	55
3.7. Teleuci	56
3.8. Kirgizi	57
3.9. Turkmeni	57
3.10. Jakuci	58
3.11. Czuwasze	59

Rozdział IV

Analiza turkijskiego materiału leksykalnego reprezentującego podgrupę języków kipczackich	61
4.1. Analiza ilościowa materiału empirycznego	62
4.2. Analiza semantyczna materiału reprezentującego podgrupę języków kipczackich	64
4.2.1. Leksemy związane z człowiekiem (relacje pokrewieństwa, cechy anatomiczne i fizjologiczne).	66
4.2.1.1. Nazwy relacji pokrewieństwa	66
4.2.1.2. Nazwy cech anatomicznych i fizjologicznych człowieka	73
4.2.2. Nazwy zwierząt, części ciała i elementów fizjologicznych	82
4.2.3. Nazwy abstrakcyjne	89
4.2.4. Nazwy zjawisk atmosferycznych i astronomicznych	94
4.2.5. Nazwy roślin, części roślin oraz zbóż	98
4.2.6. Nazwy gospodarcze	102
4.2.7. Nazwy pór roku i pór dnia	105
4.2.8. Nazwy ukształtowań geologicznych	107
4.2.9. Nazwy materiałowe	109
4.2.10. Nazwy zmysłów	110
4.2.11. Nazwy miejsc	112
4.2.12. Nazwy czynności i obyczajów	113
4.2.13. Nazwy sił nadprzyrodzonych	115
4.2.14. Nazwy odgłosów	116
4.2.15. Nazwy żywności	117

4.2.16. Nazwy żywiołów	118
4.2.17. Nazwy pomiarowe	119
4.2.18. Nazwy wykonawców czynności	119
4.2.19. Nazwy wodne	120
4.2.20. Nazwy przedmiotów i obiektów	121
4.2.21. Nazwy jednostek administracyjnych	122
4.3. Analiza gramatyczna materiału reprezentującego podgrupę języków kipczackich	123
4.3.1. Przymiotniki	124
4.3.2. Czasowniki	128
4.3.3. Zaimki	131
4.3.4. Liczebniki	134
4.3.5. Postpozycje	137
4.3.6. Partykuły	138
4.3.7. Przysłówki	138
4.3.8. Spójniki	138
4.4. Podsumowanie analizy materiału. Cechy charakterystyczne języków kipczackich	139
Zakończenie	141
Bibliografia	143
Spis ilustracji i tabel	153
Streszczenie	155
Summary	156
Indeks osobowy	157

WPROWADZENIE

Niniejsza monografia poświęcona jest słownikowi Petera Simona Pallasa *Сравнительные словари всех языков и наречий* (1787–1789) (łac. *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; augustissimae cura collecta*). Okoliczności powstania słownika oraz sama postać jego twórcy stanowią niezwykle interesujący temat badawczy.

Peter Simon Pallas (1741–1811) był zoologiem i botanikiem niemieckim, podróżnikiem i encyklopedystą [Borkin 2011: 130–131]. Studiował medycynę i nauki biologiczne w Halle, Getyndze [Osipov 1993: 6] i Lejdzie, gdzie uzyskał tytuł doktora w zakresie parazytologii [Bednarczyk 2010: 49]. Europejską sławę przyniosły mu badania prowadzone w Holandii oraz Anglii, co zaowocowało pracami *Elenchus zoophytorum* (1766) i *Miscellanea zoologia* (1766) [tamże: 11]. Zaproponowana przez badacza ewolucjonistyczna klasyfikacja świata zwierząt w postaci drzewa [tamże: 20–30], różna od podejścia Karola Linneusza, została uznana za przełomową i stała się podstawą późniejszych rozwiązań taksonomicznych. Pallas planował badania terenowe na obszarze Afryki Południowej oraz Azji, jednakże na prośbę ojca wrócił do Berlina i rozpoczął pracę nad dziełem *Spicilegium zoologicum* (1766). Wkrótce po tym otrzymał propozycję członkostwa w Petersburskiej Akademii Nauk [Mukoseeva 2013: 347]. Stanowiska tego nie przyjął od razu z powodu sprzeciwu ojca. Dopiero w kwietniu 1767 roku na Konferencji Petersburskiej Akademii Nauk oficjalnie odczytano list Pallasa zawierający zgodę na propozycję pracy. Wedle uchwały Pallas został członkiem Petersburskiej Akademii Nauk oraz otrzymał tytuł profesora w zakresie nauk przyrodniczych. 30 lipca 1767 roku młody Pallas wraz z rodziną przybył do Rosji i objął stanowisko naukowe [Bednarczyk 2010: 34]. Jego zadaniem była również opieka nad zbiorami Kunstkamery¹. Wkrótce jednak rozpoczął przygotowania do ekspedycji, której celem było zrealizowanie badań terenowych we wschodnich prowincjach Imperium Rosyjskiego. Inicjatorką owego projektu badawczego była

¹ Kunstkamera – petersburskie muzeum osobliwości założone przez cara Piotra Wielkiego, do dziś mieści zbiory etnograficzne, antropologiczne, obserwatorium astronomiczne oraz bibliotekę. Uważane jest za pierwsze muzeum w Rosji z bezcenną kolekcją materiałów uzupełnianą przez kolejne pokolenia radzieckich i rosyjskich badaczy.

Rys. 1. Peter Simon Pallas (1741–1811)

sama caryca Katarzyna Wielka, która pragnęła uzyskać wiedzę na temat potencjału przyrodniczego kraju, jak również uwarunkowań historycznych, ekonomicznych i kulturowych poszczególnych regionów [Osipov 1993: 8]².

Императрица Екатерина II, заботившаяся о славе и могуществе России, понимала очень хорошо, что величие государства невозможно без мирных успехов науки. Обширная Россия при ней еще мало была изучена, и поэтому

² Już na początku XVIII w. Petersburska Akademia Nauk zorganizowała ekspedycję naukową zwaną Wielką północną lub Drugą kamczatską (1733–1743), w trakcie której zbiedzano obszar Syberii oraz wybrzeże Japonii i Ameryki [Mukoseeva 2013: 346]. Zebrany materiał okazał się na tyle interesujący, że konieczne było pogłębienie badań terenowych. „Для проведения столь широких организационных мероприятий по подготовке и снаряжению экспедиций и руководства ими требовались молодые, энергичные и в то же время весьма компетентные специалисты. П.С. Паллас, как никто другой, соответствовал этим критериям” [Osipov 1993: 8].

был составлен план исследования России во всевозможных отношениях [...]. Не менее благоприятствовало счастье Императрицы и в приискании человека, которому возможно бы было поручить главенство над столь многосложным предприятием: требовался человек не только обширных познаний, но и гениальных дарований и беспримерного, неутомимого трудолюбия. Таким человеком был Петр Симон Паллас [...] [Marakuev 1877: VII–VIII]³.

Przygotowania do ekspedycji trwały rok. Grupa badawcza została podzielona na 5 pomniejszych oddziałów, z których trzy wysłane były do Guberni orenburskiej, a pozostałe dwa do regionu astrachańskiego [tamże: 10]. Pallas wraz z uczonymi Iwanem Iwanowiczem Lepiochinem (И.И. Лепёхин)⁴ i Johanem Peterem Falckiem stanęli na czele ekspedycji orenburskiej [Mukoseeva 2013: 347], która w odstępach czasowych miała wyruszać w drogę po wytyczonych trasach. Warunki podróży sprawiły, że niejednokrotnie rezygnowano z zaplanowanych szlaków.

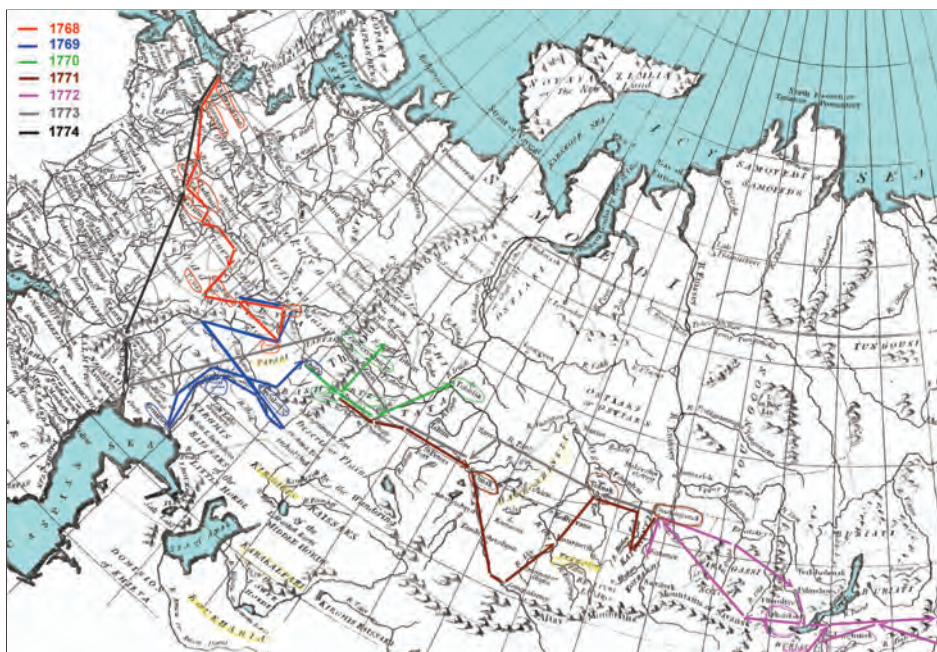
W 1768 roku Pallas wyruszył z Sankt-Petersburga i w ciągu roku odwiedził takie miasta, jak: Nowogród, Twer, Klin, Moskwa, Władimir, Kasimow, Murom, Arzamas, Penza, Symbirsk (współcześnie Uljanowsk), Samara, Stawropol (współcześnie Togliatti), Symbirsk [Osipov 1993: 12] (por. rys. 2). W tej ostatniej miejscowości spędził zimę. Następnie w marcu 1769 roku wyruszył przez Stawropol do Samary, przez miejscowość Syzrań dotarł do Orenburga. Trasa podróży prowadziła przez Jaickij Gorodok (współcześnie Uralsk) wzdłuż rzeki Ural do miejscowości Guriew, a następnie przez step do Ufy, gdzie prowadzono badania terenowe do 1770 roku [Osipov 1993: 12]. Podczas pobytu w Ufie Pallas ukończył pierwszy tom swojego dzieła *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs* (ros. *Путешествие по разным провинциям Российского государства*)⁵ [Mukoseeva 2013: 347], w którym zawarł opis bogactw naturalnych Rosji wraz z obszerną klasyfikacją ponad 250 gatunków zwierząt [Voloshina 2012: 354].

Po wyjeździe z Ufy w maju 1770 roku Pallas kontynuował badania terenowe na Uralu i w Jekaterynburgu. Zimę spędził w Czelabińsku, odwiedzając również Tobolsk i Tiumeń. W maju 1771 roku ekspedycja dotarła do Omska, a następnie przez Altaj do Tomska [Osipov 1993: 12]. Zimę 1772 roku Pallas spędził w Krasnojarsku, gdzie ukończył drugi tom dzieła *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs*. Na wiosnę 1773 roku ekspedycja przedostała się przez Irkuck

³ Niniejsze źródło cytowane jest zgodnie z zasadami ortografii współczesnego języka rosyjskiego.

⁴ W nawiasach podano oryginalny zapis alfabetem cyrylickim w przypadku nazwisk rosyjskich.

⁵ Trzypomowe dzieło Pallasa *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs* zostało opublikowane kolejno w latach 1771, 1773, 1776 w Sankt-Petersburgu. Tłumaczenie na język rosyjski ukazało się drukiem w latach 1773, 1786, 1788. Dzieło zostało przetłumaczone również na język angielski i francuski.

Rys. 2. Mapa podróży P.S. Pallasa w latach 1768–1774⁶

i po zamrzniętym jeziorze Bajkał dotarła do Selenginska, a następnie do Kiachty na pograniczu z Mongolią. Najprawdopodobniej z uwagi na problemy zdrowotne Pallas zrezygnował z kontynuowania podróży do Chin. W drodze powrotnej ekspedycję prowadzono przez europejską część Imperium Rosyjskiego. Pallas miał okazję zatrzymać się w Carycynie (współczesnym Wołgogradzie), Astrachaniu, a następnie przez Moskwę dotrzeć do Sankt-Petersburga. Ekspedycja zajęła sześć lat (1768–1774), podczas których ekipa badaczy musiała zmierzyć się z wieloma trudnościami. W wyniku ekspedycji zebrano unikalny wręcz materiał z zakresu zoologii, botaniki, paleontologii, geologii, a także historii, etnografii i kultury narodów zamieszkujących terytorium Imperium Rosyjskiego, por.:

Экспедиция Палласа обследовала огромную территорию от Петербурга до побережья Каспийского моря и южной части Сибири. Паллас открыл много новых видов животного и растительного царства, тщательно описывал рельефы местности, фиксировал направление рек, горных хребтов, производил метеорологические и климатические наблюдения. Большую ценность имели его описания многочисленных месторождений полезных ископаемых, этнографические наблюдения и многое другое. Исследования Палласа

⁶ Szczegółowe informacje na temat źródeł ilustracji oraz tabel podano w wykazie na końcu książki. Niniejsza mapa stanowi modyfikację grafiki zaczerpniętej z pracy Iwana Petrowicza Wtorowa (И.П. Второв): <https://istina.msu.ru/conferences/presentations/83874143/> – 13 XII 2020. Kolorami oznaczono etapy podróży odbytych kolejno w latach 1768–1774: 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774.

и его коллег вкупе с богатейшими материалами, добытыми ранее участниками Второй Камчатской экспедиции, заложили солидную базу для районирования территории России [Osipov 1993: 13].

Warto zwrócić uwagę, iż materiał ekspedycyjny podlegał ciągłej weryfikacji przez Pallasa. Badacz nie tylko regularnie prowadził dziennik podróży [Mukoseeva 2013: 347], ale w okresach zimowych pieczołowicie opracowywał zebrane dane, uzupełniając je o dodatkowe informacje, a następnie wysyłał na posiedzenia Petersburskiej Akademii Nauk⁷.

Po powrocie do Sankt-Petersburga Pallas zajął się dalszą działalnością naukową:

Rzec by można, iż całe twórcze życie Pallas (po wyjeździe do Rosji) było wypełnione opracowywaniem zebranego przezeń podczas jego wielkich wypraw badawczych niezwykle obfitego i różnorodnego materiału empirycznego – florystycznego, faunistycznego, antropologicznego, geograficznego i geologicznego, a nawet etnograficznego i językoznawczego [Bednarczyk 2010: 10].

Kolejne lata życia Pallas poświęcił opracowaniu 3-tomowego dzieła dotyczącego fauny Imperium Rosyjskiego – *Zoographia Rosso-Asiatica...* [Borkin 2011: 130], które ostatecznie zostało opublikowane dopiero w 1811 roku. Opis ponad 300 gatunków roślin badacz zawarł w pracy *Flora rossica...* (1784, 1788) [Bednarczyk 2010: 49–50]. W ciągu ponad 40-letniej służby w Imperium Rosyjskim napisał ponad 150 prac naukowych⁸, których wysoki poziom merytoryczny został doceniony przez innych współczesnych mu badaczy. Swoim dorobkiem naukowym wniósł istotny wkład w rozwój nauk przyrodniczych i przyczynił się do poszerzenia wiedzy o zasobach naturalnych Imperium Rosyjskiego⁹, por.:

⁷ W archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk do dziś przechowywany jest zbiór ponad 100 listów Pallas z lat 1768–1771. Znaczną część stanowią raporty z działalności ekspedycyjnej oraz listy do historyka Gerharda Friedricha Millera (Г.Ф. Миллер). Badacz korespondował również z innymi naukowcami tego okresu, w szczególności z głównodowodzącymi pozostałych oddziałów ekspedycji [Osipov 1993: 15].

⁸ Pierwsza bibliografia prac Pallas z jego biografią została opublikowana już w 1812 roku przez niemieckiego zoologa Karla Asmunda Rudolphiego. Pierwszy spis publikacji Pallas pt. *Список сочинениям Палласа* wydano drukiem w 1844 roku. Prace te zapoczątkowały serię kolejnych opracowań poświęconych dorobkowi naukowemu tego wybitnego badacza. Obszerny spis dzieł Pallas, a także prac omawiających jego działalność naukową zawiera artykuł naukowy Lwa Jakowlewicza Borkina [Borkin 2011].

⁹ „Он первым описал нефтепроявления и серные месторождения в Поволжье, Баскунчакских и Илецких соляных промыслах, золотых и других месторождений Урала (Березовского, Кыштымского, Гумешковского, Тагильского и др), медных и полиметаллических месторождений Рудного Алтая, положил начало метеоритике в России, описав и доставив в Петербург обнаруженный в районе Красноярска метеорит, известный под названием «Палласово железо» (метеориты такого типа получили общее название палласитов)” [Mukoseeva 2013: 348].

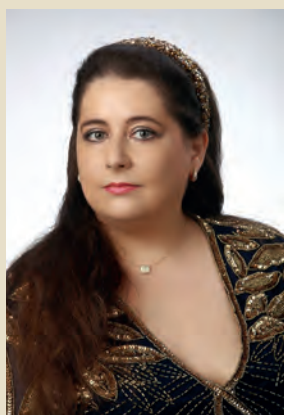
Петр Симон Паллас (1741–1811) являлся одним из крупнейших естествоиспытателей XVIII в. Сделанные им открытия и эмпирические наблюдения в немалой степени способствовали развитию зоологии, ботаники, геологии, минералогии, палеонтологии, географии, истории, этнографии, языкознания. Имя Палласа стоит в одном ряду с такими замечательными деятелями русской культуры XVIII в., как М.В. Ломоносов и Л. Эйлер. Эти три ученых-энциклопедиста олицетворяют собой наивысшие достижения отечественной науки того времени. Знаменательно, что двое из них иностранцы, для которых Россия стала второй родиной [Osipov 1993: 5].

W 1792 roku z nieznanых powodów Pallas został odsunięty od stanowiska. W latach 1793–1794 przebywał na Krymie, gdzie otrzymał od carycy Katarzyny II majątek ziemski. Z powodu konfliktu z Tatarami musiał jednak opuścić Rosję i osieść w Berlinie, gdzie spędził ostatni rok życia.

Przedstawiona w powyższym wstępie sylwetka Pallasa stanowi punkt wyjścia do dalszych rozważań, których przedmiotem jest jedno z nietypowych dzieł w dorobku naukowym badacza. Pallas, wybitny XVIII-wieczny przyrodznawca, został bowiem twórcą słownika – dzieła w żaden sposób niewpisującego się w dziedzinę nauk przyrodniczych. Nie bez znaczenia pozostaje więc warsztat badawczy i przyjęta metodologia opisu języków, która – przejęta z nauk przyrodniczych – nabiera nowego znaczenia w kontekście lingwistycznym. Dzieło Petera Simona Pallasa stanowi bowiem cenne źródło wiedzy na temat języków i dialektów turkijskich używanych na terytorium XVIII-wiecznego Imperium Rosyjskiego.

Niniejsza monografia wpisuje się w tradycję badań nad językami turkijskimi należącymi do kipczackiej (północno-zachodniej) grupy językowej. Praca jest poświęcona dziełu Petera Simona Pallasa, wybitnego niemieckiego zoologa i botanika, którego zainteresowania naukowe wykraczały daleko poza nauki przyrodnicze, obejmując także etnografię i językoznawstwo. *Sravnitel'nye slovari vsekh iazykov i narechii* (łac. *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; augustissimae cura collecta*) na tle pierwszych słowników porównawczych stanowi niezwykle dojrzałe dzieło leksykograficzne, odzwierciedlające XVIII-wieczny stan wiedzy na temat wewnętrznego zróżnicowania języków turkijskich, których użytkownicy zamieszkiwali teren ówczesnego Imperium Rosyjskiego. Opracowanie Pallasa to pierwszy porównawczy słownik wielojęzyczny.

„Praca została napisana w sposób ciekawy i przystępny, z wykorzystaniem mało znanych i mało zbadanych źródeł. Stanowi cenne opracowanie, które może zainteresować zarówno turkologów i językoznawców, jak i leksyko-
grafów, historyków nauki oraz wszystkich zainteresowanych światem ludów tureckich” (z recenzji dr Anny Sulimowicz-Keruth).

Izabela Kozera-Sławomirska – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Zakładzie Językoznawstwa Rosyjskiego w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Absolwentka filologii rosyjskiej UJ, kulturoznawstwa UJ (spec. lingwistyka) oraz filologii orientalnej UJ (spec. turkologia). Stypendystka Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (2014/2015) i stażystka Państwowego Instytutu Języka Rosyjskiego im. A.S. Puszkina w Moskwie (2009). Autorka monografii *Semantika i pragmatika vtorichnoï imperfektivatsii v sovremennom russkom iazyke na osnovanii korpusnogo analiza* oraz ponad 20 artykułów naukowych w czasopismach punktowanych, monografiach wieloautorskich i zbiorach pokonferencyjnych.

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-698-2

